

Postawy właścicieli górniczych wież wyciągowych – elementu krajobrazu kulturowego Konurbacji Górnośląskiej

Mining headframes – a part of the cultural landscape of the Upper Silesian urban area – and the attitudes of their owners towards these objects

Jacek Koj

Uniwersytet Jagielloński, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
ul. Gronostajowa 7, 30-387 Kraków
e-mail: jacek.koj@uj.edu.pl

Zarys treści: Celem autora artykułu było określenie stosunku właścicieli terenów, na których znajdują się górnicze wieże wyciągowe, do tych obiektów. W wyniku badań terenowych przypisano po jednej wieży wyciągowej do każdej z następujących postaw: arogancji, biernej tolerancji i akceptacji. Spośród czynników, które mogły mieć wpływ na wystąpienie danego typu postawy w stosunku do każdego z obiektów, brano pod uwagę lokalizację, otoczenie i sytuację własnościową. W wyniku analizy stwierdzono, że największe znaczenie miały kwestie własnościowe, przy niewielkiej istotności czynników lokalizacji i otoczenia wież.

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy, zabytki przemysłu i techniki, Konurbacja Górnośląska, ochrona dziedzictwa kulturowego, restrukturyzacja górnictwa.

Abstract: Mining headframes, also known as winding towers, are the most characteristic part of the cultural landscape of Upper Silesian urban area. As a result of mining industry restructuring after 1989 a lot of them lost their original function, what made them useless for the mining companies and consequently many of them were pulled down. Unfortunately,

the awareness of the value and necessity of preservation of these industrial monuments is not common, what results in different attitudes of their owners towards this kind of cultural heritage. According to the publication of A. Niezabitowski (1997) there are four possible attitudes of people towards cultural heritage, including industrial monuments: arrogance, passive tolerance, acceptance and creative continuation. Only the first three of them are analysed in this paper, because in the opinion of the author in the area of research there is no winding tower, which could be definitely regarded as an example of the creative continuation. Apart from giving the examples of the specified attitudes towards industrial heritage, the author tried to explain the reasons of these phenomena. Three factors were taken into consideration in each example: the localisation of the object, the characteristics of its surroundings and the issues related to the ownership of the property. The analysis proved that the problems connected with the ownership had strong impact on the attitude towards the winding towers, whereas the localisation and the surroundings were not so important.

Keywords: cultural landscape, industrial monuments, Upper Silesian urban area, preservation of cultural heritage, mining industry restructuring

Wstęp

Górnice wieże wyciągowe, zwane także wieżami szybowymi, są najbardziej charakterystycznym elementem górnośląskiego krajobrazu przemysłowego. Ponadto, ze względu na wysokość, stanowią istotny akcent w sylwecie przemysłowych miast, będąc jednocześnie dobrymi punktami orientacyjnymi. Można je uznać za punkty ekspozycji biernej (Prawelska-Skrzypek, Pawłowska 1996). Ich dokładniejsza obserwacja pozwala prześledzić poszczególne etapy rozwoju techniki wydobywczej na Górnym Śląsku. Mają one wartość symboliczną, szczególnie istotną dla społeczności lokalnej.

W ostatnich latach obserwuje się wzrost zainteresowania tematyką ochrony zabytków przemysłowych, wartość tych obiektów wciąż nie jest jednak powszechnie dostrzegana, co prowadzi do znikania wież szybowych z pejzażu górnośląskich miast. Wiele z nich, po zakończeniu wydobywania, pozostaje zapomnianych i niszczących. Istnieją jednak także pozytywne przykłady konserwacji i adaptacji takich obiektów na wieże widokowe, dzięki czemu stają się one punktami ekspozycji czynnej.

Celem autora artykułu było określenie stosunku właścicieli terenów, na których znajdują się górnicze wieże wyciągowe, do tych obiektów. Teoria A. Niezabitowskiego (1997) wyszczególnia cztery możliwe postawy wobec architektonicznego dziedzictwa kulturowego: arogancję, bierną tolerancję, akceptację i twórczą kon-

tynuację. W pracy zaprezentowano przykłady odnoszące się do pierwszych trzech postaw, ponieważ nie stwierdzono przykładów wież czy zespołów szybowych, które spełniałyby kryterium postawy określonej przez autora przytoczonej koncepcji jako twórcza kontynuacja. Podjęto także próbę wyjaśnienia prawdopodobnych przyczyn występowania zauważonych postaw wobec dziedzictwa górniczego. Diagnozę oparto przede wszystkim na analizie trzech czynników: lokalizacji, otoczenia i kwestii własnościowych.

Wieża wyciągowa to konstrukcja umieszczona wraz z budynkiem nadszybia nad ujęciem szybu kopalnianego. Razem z maszyną wyciągową i innymi urządzeniami tworzy wyciąg szybowy, służący do transportu ludzi, sprzętu i urobku (Kijonka i in. 1975). W niniejszym opracowaniu wieże szybowe analizowano nie ze względu na pierwotną funkcję, lecz potraktowano jako zabytki przemysłu i techniki, które można zdefiniować jako „obszary, miejsca, obiekty i przedmioty ważne dla historii techniki i przemysłu oraz zjawisk społecznych i technicznych związanych bezpośrednio z ich rozwojem” (Kurzątkowski 1989).

Postawy właścicieli górniczych wież wyciągowych

Arogancja – na przykładzie wieży szybu „Anna” kopalni „Pokój” w Rudzie Śląskiej

Według koncepcji A. Niezabitowskiego (1997) postawa arogancji wobec dziedzictwa historii polega na negacji, likwidacji, zniszczeniu, eksterminacji i wymazywaniu z pamięci elementów tego dziedzictwa. Przykładem takiej postawy wobec zabytków przemysłowych na Górnym Śląsku jest wyburzenie w maju 2011 roku budynku nadszybia z wieżą wyciągową szybu „Anna” kopalni „Pokój” w Rudzie Śląskiej (fot. 1). Obiekt został wyłączony z eksploatacji w latach 90. XX w. Położony był w dzielnicy Nowy Bytom, przy ul. Pokoju, a w jego otoczeniu znajdowały się także inne zabytkowe budynki górnicze, między innymi maszynownia szybu „Anna”, siłownia z halą sprężarek, cechownia, a także maszynownia zlikwidowanego znacznie wcześniej szybu „Maria”. Wszystkie wymienione zabudowania zostały wyburzone w 2011 roku.

Wieża szybu „Anna” powstała w 1906 roku. Wykonano ją ze stali w konstrukcji kratownicowej, z jednym zastrzałem, a więc stanowiła obiekt typowy. Mimo że

wieża była kilkakrotnie przerabiana, ze względu na konieczność dostosowania jej do wymogów górnictwa, zachowała w dużej mierze pierwotną formę. Stan techniczny jej konstrukcji został na początku 2011 roku oceniony przez autora dokumentacji konserwatorskiej jako dobry i była ona postulowana do zachowania wraz z kontekstem zabudowy (*Karta...* 2011).

Wieża w 2011 roku była w dobrym stanie technicznym, jednakże na decyzji o jej likwidacji zaważył stan zachowania budynku nadszybia. Znaczenie miała także sytuacja własnościowa obiektów. Należały one bowiem do działającej kopalni „Pokój”, zrzeszonej w Kompanii Węglowej S.A., która jako właściciel, działając we własnym interesie ekonomicznym, dbała przede wszystkim o mienie produkcyjne. Z kolei znalezienie nabywcy na tego typu obiekty to proces trudny i długotrwały.

W bliskim otoczeniu nieistniejącej już zabudowy można zaobserwować przykłady adaptacji terenów kopalni „Pokój” do nowej funkcji, gdyż działają tam kryty basen oraz korty tenisowe. Istnienie tych placówek sportowych można by uznać za pewien wyznacznik pożądanego kierunku przekształceń omawianych terenów kopalni „Pokój”, zwłaszcza że w pobliżu istnieją tereny zielone w postaci parku im. L. Waryńskiego.

Decyzję o likwidacji omawianych obiektów można ocenić krytycznie także dlatego, że są one zlokalizowane w dzielnicy Nowy Bytom, pełniącej funkcje centrum administracyjnego Rudy Śląskiej. Dostępność komunikacyjna omawianego miejsca jest bardzo dobra, ponieważ jest ono położone w odległości 750 m od ul. Niedurnego, która jest główną osią komunikacyjną Nowego Bytomia. Umożliwia to dogodny dojazd, zarówno transportem indywidualnym, jak i publicznym. Tym bardziej więc dziwią bierność władz miasta i brak umiejętności dostrzeżenia potencjału zabytków przemysłowych.

Bierna tolerancja – na przykładzie wież szybów I i II dawnej Kopalni „Polska” w Świętochłowicach

Zgodnie z cytowaną wcześniej teorią, bierna tolerancja, czyli obojętność wobec spuścizny historii, polega na akceptacji jej istnienia, jednak bez należytych działań konserwatorskich, co w efekcie prowadzi do „śmierci technicznej” obiektu. Przykładem takiego stosunku do zabytków przemysłowych na Górnym Śląsku jest obecny stan wież szybów I i II dawnej kopalni „Polska” w Świętochłowicach (fot. 2).

Fot. 1. Wieża szybu „Anna” Kopalni Węgla Kamiennego „Pokój” w Rudzie Śląskiej z budynkiem nadszybia przed wyburzeniem

Photo 1. The headframe of the shaft “Anna” of the “Pokój” Coal Mine in Ruda Śląska with the shaft top building before demolition

Źródło: <http://slaskie.fotopolska.eu/196721,foto.html>, (data dostępu: 2.01.2013).

Source: <http://slaskie.fotopolska.eu/196721,foto.html>, (date of access: 2.01.2013).

Fot. 2. Wieże szybów I (A) i II (B) Kopalni Węgla Kamiennego „Polska” w Świętochłowicach (fot. J.Koj)

Photo 2. The headframes of shafts I (A) and II (B) of the “Polska” Coal Mine in Świętochłowice (photo by J. Koj)

Fot. 3. Wieża szybu „Carnall” w Skansenie Górnicyzm „Królowa Luiza” w Zabrzu (fot. J. Koj)

Photo 3. The headframe of the shaft “Carnall” in the “Queen Louise” Historical Coal Mine in Zabrze (photo by J. Koj)

Teren tej nieczynnej kopalni położony jest w centrum miasta. Od południowego wschodu ograniczony jest ul. Wojska Polskiego, a od południa sąsiaduje z Miejską Komendą Policji. Północno-wschodnią granicę obszaru stanowią tory kolejowe linii Katowice–Gliwice, a od północy i zachodu położone są tereny dawnej huty „Florian”, obecnie należącej do koncernu ArcelorMittal Polska S.A.

Wieża Szybu I (fot. 2-A) pochodzi z 1908 roku i jest to budowla bezzastrzałowa, o konstrukcji stalowo-ceglanej, z maszyną wyciągową umieszczoną nad szybem. Wieża szybu II (fot. 2-B) pochodzi sprzed 1884 roku i w 1890 roku otrzymała elektryczną maszynę wyciągową. Wieża posiada konstrukcję stalową i jest to budowla typu kozłowego. W 1990 roku stan zachowania obu wież został oceniony jako dobry, odnotowano jedynie niewielkie przekształcenia. W ich sąsiedztwie znajdowało się jeszcze kilka innych zabytkowych budynków, między innymi budynki nadszybia szybów I i II, budynek maszynowni szybu II z czynną maszyną parową i budynek kotłowni (Szady 1990). Żaden z wymienionych budynków, istniejących dawniej w otoczeniu wież, nie jest zachowany nawet w postaci szczątkowej.

Stan obecny obu wież wyciągowych nie jest zadowalający i znacznie odbiega od tego z 1990 roku. W wielu miejscach można zauważyć korozję konstrukcji stalowej, widoczne są także ubytki cegły oraz brak przeszklenia niektórych kwater okiennych.

Wieża szybu I jest unikatowa, gdyż jest to jedna z dwóch zachowanych na Górnym Śląsku wież posiadających basztowy, ceglany trzon, wsparty na stalowych, kratownicowych słupach. Z kolei wieża szybu II stanowi kamień milowy w rozwoju techniki górniczej, ponieważ zainstalowano przy niej pierwszą na Górnym Śląsku elektryczną maszynę wyciągową. Wieża ta jest jedyną zachowaną konstrukcją kozłową z końca XIX w.

Znaczenie obu wież wiąże się nie tylko z ich nietypową konstrukcją, ale wynika także z faktu, że są to ostatnie zachowane relikty działalności górniczej na terenie Świętochłowic. Stanowią one także istotny akcent w panoramie miasta, są doskonale bowiem widoczne od strony linii kolejowej. Fakt wyburzenia wszystkich otaczających budynków wpływa negatywnie na wartość wież, gdyż wcześniej były one częścią spójnego zespołu zabudowy, który dawał dobre wyobrażenie o technice i poziomie rozwoju górnośląskiego górnictwa na przełomie XIX i XX w.

Obecny stan zachowania tych zabytków jest, podobnie jak w poprzednim przykładzie, związany z przekształceniami własnościowymi. W 1997 roku wyko-

nano szczegółowe opracowanie konserwatorskie, w którym nakazano zachować, oprócz obu wież wyciągowych, także parową maszynę wyciągową szybu II oraz bramę przejazdu (Błachuta, Burchat, Gołąb, Walker i in. 1997). Niestety w tej chwili nie istnieje żadna pozostałość po dwóch ostatnich obiektach. W tym czasie jednak kopalnia znajdowała się w trudnej sytuacji finansowej i priorytetem były dla niej działania restrukturyzacyjne, a likwidacja działalności wydobywczej i przenoszenie jej w inne rejony powodowały ogromne koszty, które w znacznej części ponoszone były ze środków własnych kopalni. Od tego czasu zabytkowe obiekty były nieużytkowane i niszczały, nie było jednak korzystnych warunków do prowadzenia kosztownych prac konserwatorskich. W 1995 roku kopalnia „Polska” została połączona z kopalnią „Nowy Wirek” w Rudzie Śląskiej, tworząc nowy zakład „Polska-Wirek”, który z kolei w 2007 roku stał się częścią przedsiębiorstwa „Halemba-Wirek”. Jest ono zrzeszone w Kompanii Węglowej S.A., której jedynym udziałowcem jest Skarb Państwa.

Akceptacja – na przykładzie wieży wyciągowej szybu „Carnall” kopalni „Królowa Luiza” w Zabrzu

Trzecia z możliwych postaw wobec dziedzictwa przeszłości została określona jako akceptacja. Polega ona na dostrzeganiu znaczenia obiektu architektonicznego dla krajobrazu kulturowego, a także na ochronie prawnej, modernizacji, konserwacji i utrzymaniu właściwego stanu technicznego (Niezabitowski 1997). W niniejszej pracy przykładem reprezentującym to zjawisko jest wieża szybu „Carnall”, znajdująca się na terenie Skansenu Górniczego „Królowa Luiza” w Zabrzu (fot. 3).

Skansen jest położony poza centrum miasta, w dzielnicy Zaborze przy ulicy Wolności. Dostępność komunikacyjna placówki jest dobra, m.in. dzięki bliskości przystanku tramwajowego kilku linii. W otoczeniu znajduje się Elektrociepłownia „Zabrze” oraz hala sportowa MOSiR Zabrze. Skansen ten stanowi część Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrzu, które jest placówką samorządową województwa śląskiego. W sąsiedztwie wspomnianej wieży wyciągowej znajdują się także budynki nadszymbia i maszynowni szybu „Carnall”, gdzie zachowana jest czynna maszyna parowa z 1915 roku. Na terenie skansenu położone są także inne zabytkowe zabudowania, w tym związane z dawnym szybem „Prinz Schönaich”, którego wieża nie zachowała się.

W czasie I wojny światowej wzniesiono stalową wieżę szybu „Carnall”, istniejącą do dziś, oraz zainstalowano nowe urządzenia wyciągowe. Wieża wyciągowa wzniesiona została w konstrukcji stalowej, kratownicowej, nitowanej i posiada jeden zastrzał dostawiony od strony południowo-zachodniej. Według dokumentacji wykonanej w 1993 roku (kiedy obiekty zostały wpisane do rejestru zabytków) jeszcze przed otwarciem skansenu, stan techniczny zarówno wieży wyciągowej, jak i nadszybia został oceniony jako średni (Szewczyk, Wybraniec 1993).

Obecnie, w wyniku przeprowadzonej w latach 2007–2008 kompleksowej rewitalizacji obiektów na terenie skansenu, częściowo finansowanej z funduszy Unii Europejskiej, wieża odzyskała dawną świetność i została udostępniona turystom jako punkt widokowy. Nie posiada cech unikatowych pod względem konstrukcji, jest jednak bardzo cennym zabytkiem, ponieważ należała do jednej z najstarszych górnośląskich kopalń i pełni ważną rolę w krajobrazie kulturowym. Jej wartość podnosi także fakt zachowania kompletnego zespołu zabudowy szybowej z zabytkowymi urządzeniami, co stanowi jej niebagatelny walor edukacyjny i turystyczny.

Na utrzymanie się omawianego zespołu szybowego w tak dobrym stanie miało wpływ kilka czynników. Jednym z nich był fakt, że wydobycie węgla w polu „Zachód”, na terenie którego znajduje się szyb „Carnall”, zakończono już w roku 1973, a zabudowa nie została przeznaczona do fizycznej likwidacji, lecz utworzono tu „Ośrodek Propagandy Górnictwa”, który został później przekształcony w skansen górniczy. Istotne jest także, że Muzeum Górnictwa Węglowego, a wraz z nim Skansen Górniczy, jest od 1999 roku we władaniu samorządu województwa śląskiego, który prowadzi wobec niego zupełnie inną politykę, niż państwowy właściciel wobec obiektów omówionych w poprzednich rozdziałach. Możliwe było dzięki temu pozyskanie funduszy unijnych na przeprowadzenie kompleksowej rewitalizacji.

Wnioski

Na stosunek do przemysłowego dziedzictwa historii w analizowanych przypadkach miały wpływ różne czynniki. Biorąc pod uwagę lokalizację obiektów, nie zauważono korelacji między tym czynnikiem a stosunkiem właścicieli do zabytków przemysłowych. Wieża szybu „Anna” kopalni „Pokój” w Rudzie Śląskiej i wieża

szybów I i II kopalni „Polska” w Świętochłowicach były położone w centrach miast, w bardzo atrakcyjnych miejscach o świetnej dostępności komunikacyjnej, co jednak nie uchroniło zabytków przed wyburzeniem czy też uleganiem powolnej „śmierci technicznej”. Z kolei wieża szybu „Carnall” kopalni „Królowa Luiza” położona jest dość peryferyjnie, a mimo to udało się ją zachować w doskonałej kondycji.

Nie stwierdzono jednoznacznie zauważalnego wpływu otoczenia na stan analizowanych obiektów. W pierwszym przypadku, mimo istnienia w sąsiedztwie miejsc o przeznaczeniu sportowo-rekreacyjnym, nie zdecydowano się na adaptację zabytkowej zabudowy na podobne funkcje ani na zagospodarowanie terenu w tym zakresie. W drugim przykładzie obiekty położone były na pustym terenie pokopalnianym, którego część zajmowała Komenda Policji, a w nieco dalszym otoczeniu znajdowały się zabudowania hutnicze. Jak można zauważyć, nie było to sąsiedztwo stymulujące rozwój. Z kolei zespół szybu „Carnall” sąsiedował z funkcjonującymi terenami przemysłowymi, m.in. z elektrociepłownią, a jednak nie przeszkodziło to w utworzeniu w tym miejscu skansenu.

Największy wpływ na postawę wobec zabytków górniczych miała sytuacja własnościowa tych obiektów. Kopalnie „Pokój” i „Halemba-Wirek” (ta druga obejmująca tereny dawnej kopalni „Polska”) należą do Kompanii Węglowej S.A., której całkowitym udziałowcem jest Skarb Państwa. Właściciel ten kieruje się przede wszystkim zyskiem ekonomicznym i najwyraźniej nie dostrzega niematerialnych korzyści płynących z dbania o przemysłowe dziedzictwo. W przypadku zabudowy szybu „Carnall” mamy do czynienia z instytucją samorządu województwa śląskiego, co wpłynęło na utrzymanie tego obiektu w dobrym stanie i udostępnianie go zwiedzającym w ramach skansenu górniczego.

Jak zauważa P. Wybraniec (2000) zakładanie placówek muzealnych nie jest jedyną możliwością ochrony i wyeksponowania cennego dziedzictwa przemysłowego. Prywatni inwestorzy mogą adaptować zabytkowe budynki i budowle do rozmaitych funkcji, ważne jest jednak, aby uwzględnić ich historyczny rodowód. Aby ułatwić inwestorom takie działania, należy wprowadzić zmiany w systemie podatkowym i prawnym, a także prowadzić szeroko rozumianą edukację społeczną.

Bibliografia

- Błachuta B., Burchat E., Gołąb B., Walker M. i in., 1997, *Studium konserwatorskie KWK Polska*, AKANT + URBI Pracownia konserwatorska i projektowa, Gliwice, 27–29, 41–43 (materiał niepublikowany).
- http://www.kwsa.pl/o_firmie/oddzialy/Oddzia%C5%82+KWK+%22Halemba++Wi-rek%22, data dostępu: 29.12.2012.
- <http://www.muzeumgornictwa.pl/skansen-krolowa-luiza-opis-trasy.php>, data dostępu 29.12.2012.
- Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa*, 2011, Zespół szybu Anna KWK Pokój w Rudzie Śląskiej – budynek nadszybia z wieżą wyciągową, Przedsiębiorstwo Projektowe Pozytyw (materiał niepublikowany).
- Kijonka Z. i in. (red.), 1975, *Poradnik górnika*, T. 2, Śląsk, Katowice, 404–405.
- Kurzątkowski M., 1989, *Mały słownik ochrony zabytków, Spotkania z Zabytkami*, Ministerstwo Kultury i Sztuki, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa, 39, 88.
- Niezabitowski A., 1997, *Rola historii architektury w kształceniu współczesnych architektów*, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury, T. XXIX, 121–122.
- Prawelska-Skrzypek G., Pawłowska K., 1996, *Krajobraz kulturowy w świadomości społecznej* [w:] A. Böhm (red.), *Krajobraz miejski w warunkach demokracji i wolnego rynku*, Ośrodek ochrony zabytkowego krajobrazu, Warszawa, 36–37.
- Szady E., 1990, *Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Wieża wyciągowa szybu I KWK Polska w Świętochłowicach* (materiał niepublikowany).
- Szewczyk A., Wybraniec P., 1993, *Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Nadszybie z wieżą wyciągową szybu Carnall kopalni Królowa Luiza w Zabrze* (materiał niepublikowany).
- Wybraniec P., 2000, *Stan zachowania zabytkowych obiektów przemysłowych województwa śląskiego*, [w:] G. Bożek (red.), *Architektura przemysłowa i zabytki techniki na Śląsku w dobie restrukturyzacji*, Centrum Dziedzictwa Kulturowego Górnego Śląska, Katowice.